

TIJDSCHRIF VOOR FILOSOFIE

Krisis

N° 57 december 1994

Subversieve Seksualiteit

Interview met Jürgen Habermas

Het privilege van de democratische grensoverschrijding

RADICALE SEKSUELE POLITIEK EN DEMOCRATIE*

Stefan Dudink

Door de geschiedenis van de seksuele politiek loopt een stroom van radicalisme, waarin seksuele bevrijding de weg is naar de verwezenlijking van veelomvattender politieke doeleinden. In dit radicalisme is seksuele bevrijding niet slechts een bijdrage aan de totstandkoming van een rechtvaardige, goede samenleving, maar een noodzakelijke voorwaarde voor het welslagen van het grotere politieke project.

Het vermogen tot politieke magie dat seks in deze redeneringen bezit, vloeit vaak voort uit het idee dat seks de sleutel is tot het diepste zelf, dat onaangetast is door beschaving en maatschappelijke structuren. (1) Vervreemding en onderdrukking zouden ongedaan kunnen worden gemaakt door de samenleving in te richten in overeenstemming met dit onbezoedelde zelf, dat door onbelemmerde seksuele expressie kan worden hervonden. Dat seks hier geregeld de weg is naar een socialistische samenleving, is geen toeval. Het onbezoedelde zelf blijkt gemakkelijk aansluiting te vinden bij een jong-marxisme dat opheffing van vervreemding en vernietiging van onderdrukken- de maatschappelijke structuren hoog in het vaandel heeft staan. (2)

De band tussen seksuele bevrijding en socialisme is echter niet exclusief. Ook een democratisch utopisme heeft zijn hoop gevestigd op de seks als wegbereider van rechtvaardige maatschappelijke verhoudingen. Het diepste zelf speelt ook in de democratische utopie een rol, maar deze is van een minder verheven karakter dan in zijn socialistische evenknie. Voor sommige democraten is seks de grote democratische gelijkmaker, de impuls die iedereen deelt ongeacht rang of stand. (3) In de meritocratie van de lust leidt de seksuele drift tot liaisons die de grenzen van standen en klassen overschrijden en daarmee de grondslag van een ware democratie vormen. Het is geen toeval dat de seksuele democratie vaak een homoseksuele inslag heeft. De hoop op de verwerkelijking van de ware democratie lijkt zich makkelijk te kunnen vestigen op de broederschap, op de overschrijding van stand en klasse door mannen in wie een sterke democratiserende seksuele impuls aanwezig wordt verondersteld die hen naar elkaar toedrijft.

De broederschap is altijd de zwakke schakel van de democratie geweest en dat geldt ook voor de radicale democratie op homoseksuele grondslag. De twee klassieke bezwaren tegen de democratische broederschap zijn ook hier van toepassing. Ten eerste lijkt het er sterk op dat de gelijkheid van de homoseksuele broederschap *niet substantieel* is. Leidt de homoseksuele overschrijding van rangen en standen tot werkelijke gelijkheid, of veronderstelt zij de instandhouding van verschillen die een grote rol spelen bij het genereren van seksuele aantrekkings-

kracht? Ten tweede is de homoseksuele broederschap rijkelijk *exclusief* omdat zij het seksuele vermogen tot democratische overschrijding als het privilege van - homoseksuele - mannen beschouwt. De overige mensheid komt kennelijk geen deel toe in de verwezenlijking van de democratie en het is de vraag of haar de vruchten van de democratie zullen toevallen.

Dit artikel gaat over democratische (homo-)seksuele politiek en het privilege van de seksuele grensoverschrijding. Ik veronderstel dat een spanning bestaat tussen enerzijds de inzet van een democratische politiek die zich richt op seksuele grensoverschrijding die tot gelijkheid en vrijheid leidt, en anderzijds de geprivilegieerde positie van de seksuele voorhoede die bij uitstek in staat wordt geacht tot deze grensoverschrijding. Het democratische karakter van de overschrijdingen komt door het voorrecht van de voorhoede onder druk te staan. Overschrijdingen van beperkende sociale posities, identiteiten en gedragsnormen kunnen immers niet zondermeer als democratisch worden aangemerkt wanneer zij als het privilege van een kleine groep worden gepresenteerd. De vraag is of deze spanning tussen democratie en het privilege van de grensoverschrijding inherent is aan een radicale seksuele politiek. Veronderstelt een seksuele politiek met radicale inslag altijd een bevoorrechte plaats voor een voorhoede die het democratische ideaal als vanzelfsprekend belichaamt? Verliest een seksuele politiek die zichzelf ontdoet van de voorhoedepretenties van een bevoorrechte groep per se haar radicaliteit? Of is een radicale seksuele politiek denkbaar die democratie nastreeft zonder een geprivilegieerde groep aan te wijzen met meer dan gemiddelde vermogens tot democratie en grensoverschrijding?

Om een begin van een antwoord op deze vragen te formuleren zal ik eerst terugkeren naar de wortels van de radicale democratische politiek van de seks in het werk van de laat-negentiende-eeuwse democraat en seksueel bevrijder Edward Carpenter. Gecontrasteerd met E.M. Forsters liberale vervolg van Carpenters radicalisme schetst deze negentiende-eeuwse ouverture het dilemma van radicalisme en liberalisme dat de homo- en lesbische beweging ook in de twintigste eeuw geregeld heeft gevangen gehouden. Het artikel vervolgt met een uiteenzetting over de radicale seksuele politiek van de late twintigste eeuw. Ik bespreek hier de recente *queer theory* die in verband staat met een oplevend radicalisme in de homo- en lesbische beweging en probeert een oplossing te presenteren voor het dilemma van radicaliteit en liberalisme. Toch lijkt ook *queer theory* zich niet te kunnen onttrekken aan het privilege van de democratische grensoverschrijding. Ik pleit daarom tot slot voor enige omkeringen in het huidige debat die mogelijk kunnen bijdragen aan het formuleren van een seksuele politiek die zowel radicaal als democratisch is.

Carpenter en Forster: radicale versus liberale democratie

Seksuele lichtzinnigheid mocht in de laatste decennia van de negentiende eeuw niet rekenen op veel publieke bijval. Het idee van democratie genoot in de burgerlijke openbaarheid evenmin veel aanhang. Soms liep de ene afkeer in de andere over. Zo werd de angst voor de gevolgen van een kiesrechtuitbreiding die de arbeidende klassen en vrouwen tot het politieke burgerschap zou roepen, vaak uitgedrukt met behulp van metaforen die verwezen naar de seksuele drift. De democratie zou een lichtzinnige en irrationele massa aan het roer van staat brengen die werd geregeerd door haar driften. In geschriften over het gevaar van de democratie verscheen de massa geregeld als een

gewelddadige vrouw met een onstilbare honger naar seks en bloed. (4)

Wie in deze jaren seksuele bevrijding en democratie samenbracht in een programma tot maatschappelijke hervorming kon zich er verzekerd van weten een mengsel te hebben samengesteld dat hem tot een bestaan in de marge van de laat-Victoriaanse samenleving veroordeelde. Edward Carpenter (1844-1929), utopisch socialist, mysticus en seksueel bevrijder creëerde een dergelijke subversieve melange. Hij neemt in de geschiedenis van de seksuele politiek een ereplaats in met zijn visionaire geschriften over de komst van een rechtvaardige wereld die op de bevrijding van het lichaam beruiste. Zijn toekomstvisioenen waren nogal groots, wat zich laat illustreren door het feit dat zijn werk zich onttrekt aan bovengemaakt onderscheid tussen socialistische en democratische radicale seksuele politiek. Hij voorzag een socialistische en democratische toekomst, te bereiken door hervinding van het onbezoedelde zelf en door democratische overschrijding van stands- en klasseverschillen.

In 1883 publiceerde Carpenter - anoniem - een 119 pagina's tellend gedicht onder de titel *Towards Democracy*. *Towards Democracy* was een millenaristische hymne die de komst van een tijdperk verkondigde waarin "(...) mannen en vrouwen over de gehele wereld zich zullen verheffen door een verhouding met hun lichaam aan te gaan en zo vrijheid en vreugde zullen bereiken."5 De democratie van het aanstaande millennium was geen zaak van instellingen of procedures, maar betrof de vrijmaking van een goddelijk zelf in ieder individu. De weg naar dit zelf, dat verloren was geraakt onder vervreemden- de lagen beschaving, liep over het lichaam. Een leven van lichamelijke arbeid, bij voorkeur op het land, en vooral eerherstel voor lichamelijke verlangens konden de mens terug leiden tot zijn zelf. (6) "Beminnars van alle ambachten en van arbeid in de buitenlucht, onverschrokken hartstochtelijke beminnars van het eigen geslacht, Verhef U!" (7)

Deze weg voerde de lezer van *Towards Democracy* ook naar individuen en klassen die het minst waren aangeraakt door de beschaving. Arbeiders, criminelen, hoeren, en 'outcasts' in het algemeen, belichaamden de hoop op een hervinding van het goddelijke zelf. De weg naar democratie was een pad van overschrijding van de grenzen van de eigen klasse en zijn moraal, voerend tot eenwording met de geminachten van de aarde. (8) De weidsheid van het alomvattende democratische ideaal werd echter gecompromitteerd door de beperkte omvang van de groep die er belang in stelde. Het bleek een ideaal te zijn dat de verlangens van een welomlijnde sociale groep bevredigde. Een handvol zonen en dochters van de Victoriaanse hogere middenklasse liet zich tijdens de laatste twintig jaar van de negentiende eeuw in met de nieuwe radicale politiek die Carpenter en anderen verwoordden. Verontrust over de eigen gevoelens van vervreemding en verlangend naar een betere wereld voor iedereen, zagen zij in deze politiek het vehikel tot gelijktijdige individuele en maatschappelijke transformatie. *Towards Democracy* laat zich lezen als een democratisch visioen, maar ook als een viering van Carpenters eigen gevoelens van bevrijding na zijn definitieve breuk met het milieu van Anglicanisme, radicaal liberalisme en Cambridge-intellectualisme waarin hij was opgegroeid. In 1883 woonde Carpenter op een kleine coöperatieve boerderij, wisselde werk op het land af met intellectuele arbeid en had na jaren van aarzeling zijn homoseksuele verlangens bevredigd - met ontwikkelde arbeiders uit de oplevende socialistische beweging. (9) De meest intieme inspiratiebron van Carpenters democratie was mis-

schien wel dit ideaal van kameraadschappelijke broederschap waar zijn diepste verlangens naar uit gingen. *Towards Democracy* was in ieder geval in verschillende opzichten gemodelleerd naar het werk van Walt Whitman, de bard van de democratische en liefdevolle kameraadschap.

Carpenters algemene democratische ideaal droeg de sporen van zijn specifieke herkomst met zich mee, waardoor het een politiek manifest voor een kleine groep tedere kameraden werd. Zijn weg naar de democratie liep dood omdat deze uiteindelijk voor een beperkte sociale laag was bedoeld. Tegelijkertijd strandde het ideaal omdat het te groots was in zijn dubbele subversiviteit van democratie en (homo-)seksuele bevrijding, een dubbele subversiviteit die het een weinig glorieuze toekomst voorspelde.

De geschiedenis van Carpenters democratische vergezichten is langs verschillende lijnen te vervolgen. Een van de lijnen is het werk en leven van E.M. Forster (1879-1970), in menig opzicht het tegendeel van Carpenter. Deze liberaal uit de hogere middenklasse, briljant observator van de verstikkende mores van zijn klasse die ook hem gevangen hielden, en vermaarde *closet-case*, stond korte tijd onder de invloed van de charismatische Carpenter. Carpenters seksuele en democratische idealen vonden in Forsters werk een vervolg, dat op een bepaalde manier kan worden beschouwd als het tegendeel van Carpenters radicalisme. Forster was onder de bekoring geraakt van Carpenters radicale gedachtengoed, maar was in eigen werk en leven niet bereid en in staat dit voort te zetten. Bij Forster nam Carpenters ideaal van seksuele bevrijding en democratie de liberale gedaante aan van seksuele vrijheid in de privé-sfeer, gepaard aan een gematigd enthousiasme voor de democratie.

Forster was na een ontmoeting in de herfst van 1913 met Carpenter en zijn vriend George Merrill - een ontwikkelde arbeider - in staat tot het schrijven van *Maurice*, zijn enige 'homoseksuele' roman. (10) *Maurice* eindigde met een Carpenteriaanse liefde tussen de effectenmakelaar Maurice Hall en de jachtopziener Alec Scudder. Hun liefde overschreed de grenzen van de klassen, maar dankte zijn subversiviteit vooral aan de overschrijding van de grenzen die de seksuele moraal stelde. De immoraliteit van hun liefde dwong hen tot een leven *outside society*. Zij lieten de samenleving achter zich. In zijn nawoord trachtte Forster dit slot plausibiliteit te verlenen door te suggereren dat het in Engeland voor de Eerste Wereldoorlog nog mogelijk was te verdwijnen in de bossen. (11) Forster had zijn roman hiermee een gelukkig einde willen bezorgen. Volgens hem was het precies dit gelukkige einde dat de publicatie van het boek belemmerde. In 1960 verwachtte hij dat het boek pas kon verschijnen wanneer de totale strafbaarstelling van homoseksuele handelingen uit het Britse strafrecht zou zijn geschrapt. Zijn eigen angst voor de gevolgen van publicatie van *Maurice* speelden echter een minstens zo grote rol in zijn weigering het boek voor publicatie aan te bieden.

In 1967 werd de totale strafbaarheid van homoseksuele handelingen in Groot-Brittannië vervangen door een partiële strafbaarstelling. Forster overleed in 1970 en in 1971 verscheen de eerste druk van *Maurice*. De liefde van Maurice en Alec functioneerde in deze context niet meer als de wegbereider van de radicale democratie. Eerder was zij onderdeel van een geleidelijk proces van democratisering van de Britse samenleving en liberalisering van zijn strafwetgeving. Het boek leverde met de verdwijning van de twee geliefden in het woud een passende metafoor voor de liberaal-democratische context

waarin zijn publikatie mogelijk werd. De verdwijning in het woud kan worden gelezen als een zich terugtrekken van de subversieve seksualiteit in de privé-sfeer, daarmee de verder reikende politieke pretenties opgevend en zich voegend naar de liberale democratie.

De democratie had bij Forster tijdens zijn leven al de verheven status verloren die Carpenter er aan toe kende. In 1938 gaf hij zich rekenschap van zijn politieke opvattingen en zijn oordeel over de merites van de democratie was uiterst afgewogen. Tot meer dan twee hoeraatjes kon de democratie Forster niet verleiden. Eén voor de variëteit die kon bestaan onder democratische verhoudingen, en één voor de mogelijkheid tot kritiek die democratische regimes garandeerden. Drie hoeraatjes verdiende in zijn ogen geen enkel politiek ideaal. Van dergelijke idealen was hij als liberaal individualist afkeurig; ze smaakten te veel naar de gevaren van het totalitarisme. (12)

Democratische grensoverschrijdingen en seksuele privileges

Carpenter en Forster kunnen dienen als emblemen van twee politieke posities waartussen de homo- en lesbische beweging zich in haar geschiedenis heeft bewogen. Radicalisme en gematigdheid; seksuele bevrijding voor iedereen en emancipatie van een minderheidsgroep; seksuele bevrijding als voorwaarde voor democratie en emancipatie van homoseksuelen als onderdeel van democratisering; een geëxalteerde opvatting van de democratie en een terughoudende instemming met democratische instellingen en procedures; de geschiedenis van de homo- en lesbische beweging laat zich schrijven als een voortdurende oscillatie tussen Carpenter en Forster.

Wanneer de geschiedenis van de homo- en lesbische beweging zo wordt verteld is zij het verhaal van een voortdurende uiteenzetting met de democratie. Een uiteenzetting, die draait om de verhouding van homoseksualiteit tot de verwezenlijking van het democratische ideaal. (13) Deze kwestie speelt een hoofdrol in de meningsverschillen uit de geschiedenis van homo- en lesbische beweging. Voortdurend steekt in deze conflicten de vraag naar het bestaan van een bijzondere relatie tussen homoseksualiteit en democratie de kop op. Moet aan homo's en lesbo's het privilege van de democratische grensoverschrijding worden toegekend en bezit homoseksualiteit daarmee een bevoorrechte verhouding tot de democratie?

In de radicale fase van de homobeweging, de periode 1970-1985, was menigeen geneigd deze vraag zonder aarzeling met 'ja' te beantwoorden. In uiteenlopende gedaanten werd het homoseksuele privilege tot grensoverschrijding opgeëist. Aan de homoseksuele seks kwam vanzelfsprekend een voorname plaats toe in het vertoog van het privilege van de overschrijding van grenzen. Als geen ander zouden homoseksuele mannen er een grensoverschrijdende seksuele praktijk op na houden. In het algemeen overschreed deze de grenzen van het burgerlijk fatsoen, en meer specifiek ging het om de grenzen van de monogamie, de grenzen van legitieme lichamelijke seksuele zones (anale seks) en de grenzen van privé en openbaar (publieke seks). (14) In zijn meest verregeande verwoording kon de relatie tussen homoseksualiteit en democratische idealen worden uitgedrukt in een tautologische reeks: homoseksualisering van de seks was grensoverschrijdende seks was democratisering van de seks was democratisering van de samenleving. (15)

Aan lesbische zijde bestond in het algemeen weinig waardering voor dit seksueel utopisme dat werd verdacht van machtsongelijkheid, exclusiviteit en bevestiging van

mannelijke dominantie. In het lesbisch feminisme en lesbisch separatisme was echter een eigen variant op het privilege van de democratische grensoverschrijding te vinden. In de lesbische zusterschap zou een exclusief vermogen aanwezig zijn tot het aangaan van daadwerkelijk machtsvrije, gelijke en empathische relaties. Aan lesbische vrouwen kwam het privilege toe van de overschrijding van de grenzen van het zelf zonder zichzelf te verliezen. En hoewel het separatistische ideaal qualitate qua geen toepasbaarheid voor de hele wereld kon opeisen, was het duidelijk dat het lesbische in ieder geval tot paradigma van het ware vrouwelijke was geworden, tot model van democratische verhoudingen op vrouwelijke grondslag. (16)

De bevoorrechte plaats in de totstandkoming van democratische verhoudingen die de lesbische en homobeweging voor zichzelf opeiste kon niet lang onbetwist blijven. De concurrerende bijdragen aan het democratische project van lesbische vrouwen en homoseksuele mannen raakten al spoedig onderling in een conflict verwickeld, en onder dames en onder heren zelf werden de aanspraken op democratische superioriteit eveneens weersproken. De even befaamde als langgerekte discussies over 'gelijkheid en verschil' in feministische, lesbische en homoseksuele kringen zijn voor een groot deel voortgebracht door de omstredenheid van exclusieve aanspraken op het vermogen tot democratische grensoverschrijding. Hier trad de spanningsverhouding tussen democratische grensoverschrijding en het voorrecht van de voorhoede waar dit artikel mee opende op de voorgrond. De - uiteenlopende - overschrijdingen waartoe men zich in homoseksuele en lesbische kringen in staat achtte, werden bezongen vanwege hun democratiserende effecten. Tegelijkertijd waren zij vanuit democratisch oogpunt echter verdacht, omdat zij bij uitstek gepleegd zouden kunnen worden door een beperkte groep. Het verschil - het vermogen tot grensoverschrijding - droeg zowel de belofte van verdergaande maatschappelijke democratisering als het gevaar van bevoorrechting van een voorhoede in zich.

De discussies over gelijkheid en verschil leken onvermijdelijk te eindigen in onverzoenbare tegenstellingen. Naast de meningsverschillen over het al dan niet bestaan van de verkondigde verschillen, raakten de gemoederen vooral verhit door de discussies over de politieke consequenties van een keuze voor gelijkheid of verschil. Waren politieke en sociale gelijkheid slechts te verkrijgen door uniformiteit, door het opgeven van gekoesterde verschillen? Impliceerde het vasthouden aan deze verschillen een afscheid van het streven naar politieke en sociale gelijkheid? De patstelling waarin deze controverses resulteerden leek te dwingen tot een tragische keuze. Veel homoseksuele, lesbische en feministische theoretici wilden zich niet laten dwingen tot het maken van een dergelijke keuze en hebben getracht de verhouding tussen gelijkheid en verschil anders te denken.

In de poststructuralistische theorie vonden zij de belofte van een verhouding tussen gelijkheid en verschil die ontsteeg aan het karakter van een onoplosbare tegenstelling. Het inzicht dat gelijkheid en verschil niet als elkaar uitsluitend, maar als elkaar consti-tuerend moeten worden gedacht, was de voornaamste sleutel die het poststructuralisme hen bood tot het opnieuw formuleren van de vraagstelling van het debat. Joan Scott was een van de theoretici die in deze discussies het - inmiddels vertrouwde - idee introduceerde dat schijnbaar onverzoenlijke tegenstellingen in feite onderling afhankelijk zijn en zich in een hiërarchische verhouding bevinden. Zij stelde dat de confrontatie

met het dilemma van gelijkheid en verschil tot een dubbele reactie moest leiden: '(...) het ontmaskeren van de machtsverhouding die wordt geconstrueerd door gelijkheid als het tegendeel van verschil voor te stellen en de weigering van de er uit voortvloeiende dichotome constructie van politieke keuzes.' (17) De deconstructie van het dilemma van gelijkheid en verschil door te wijzen op de mate waarin deze twee elkaar veronderstellen en dus elkaar - politiek - niet hoeven uit te sluiten, is de koers geworden van velen die zich door de poststructuralistische theorie hebben laten inspireren.

Hoe staat het met de verhouding tussen homoseksualiteit en democratie in hedendaagse radicale theorieën van homoseksualiteit, die zijn voortgevloeid uit de confrontatie van de politiek van de homobeweging met het poststructuralisme? Heeft de poststructuralistische interventie in het debat over gelijkheid en verschil het privilege van de democratische grensoverschrijding ongedaan gemaakt? Of bestaat de radicaliteit van een seksuele politiek nog altijd slechts bij gratie van het voorrecht van de grensoverschrijding?

Queer theory

De meest spraakmakende en radicale bijdrage aan het politieke en intellectuele debat van de laatste jaren over (homo-)seksualiteit is ongetwijfeld de uit de Verenigde Staten afkomstige *queer theory* geweest. Voortbouwend op het poststructuralisme en geïnspireerd door een nieuw radicalisme in de Amerikaanse homobeweging hebben *queer theorists* het intellectuele en politieke debat een even radicale als omstreden impuls gegeven. *Queer theory* is een intellectueel project dat maar zeer ten dele kan worden begrepen wanneer het niet wordt geplaatst in de politieke context waarin het is ontstaan. Het is voor een uiteenzetting van het werk van *queer theorists* noodzakelijk dit tegen de achtergrond van de verhouding tussen de Amerikaanse homobeweging en de democratie te plaatsen. (18)

De relatie van de homobeweging in de Verenigde Staten tot de veelbezongen Amerikaanse democratie is er een van frustratie. In de tweede helft van de jaren tachtig raakte een groeiend deel van de homobeweging afkerig van de politieke strategieën die de liberale democratie haar toestond. De politiek van gelijke rechten voor een welomlijnde en fatsoenlijke minderheidsgroepering die na het radicalisme van de jaren zeventig de overhand had gekregen liep vast in het conservatisme van de *Reagan-era*. De meest pijnlijke symbolisering hiervan was de uitspraak van het hooggerichtshof uit 1986 in de zaak *Bowers versus Hardwick*, waarin het hof besloot dat de strafbaarstelling van 'sodomie' door de deelstaten niet ongrondwettig was. Veel homo's werden vervolgens bevestigd in hun idee slechts tweederangsburgers te zijn door de lamentabele gebrekkigheid van de Amerikaanse aidszorg en -preventie. Aan de aids-crisis ontsproot een nieuw radicaal activisme dat brak met de liberale politiek van gelijke rechten voor *gay citizens*. Actiegroepen als *Act Up!* en *Queer Nation* kozen voor een strategie van directe confrontatie, polymorfe perversiteit en ontregeling.

De invoering van het scheldwoord *queer* als nieuwe homoseksuele eretitel markeerde voor radicale activisten het einde van het tijdperk van *gay and lesbian politics*. Tijdens de *gay pride parade* van 1990 deelden radicale actievoerders in New York en Chicago pamfletten uit met de titel "I Hate Straights", waarin de ik-persoon stelde hetero's te haten om de sublimatie van homoseksuele woede die zij zouden eisen in ruil voor tolerantie. Met de strijdkreet *bash back* werden homo's en lesbo's aangemoedigd

hun woede de vrije loop te laten. Tijdens een serie acties bezetten actievoerders van *Queer Nation* publieke plaatsen als (hetero-)bars, winkelcentra en stadspaleizen om daar onder de noemer *in your face* het publiek met openlijke, deviante homoseksualiteit te confronteren, impliciet het vanzelfsprekende heteroseksuele karakter van de openbare ruimte te demonstren en de letterlijke grenzen van de tolerantie te overschrijden. Het arbitraire karakter van de grenzen van seksuele identiteiten maakten zij aanschouwelijk door passanten te bejegenen alsof zij ook, vanzelfsprekend, homoseksueel waren. "Sorry, you looked like a dyke to me." (19) De nieuwe *queer politics* bouwden voor een deel voort op het radicalisme van de homobeweging uit de vroege jaren zeventig. De aanspraken op een superieure seksualiteit, die zo kenmerkend waren voor dat radicalisme, zijn weer terug te vinden in het *queer* activisme met zijn nadruk op grensoverschrijdende seks. (20) Hoe verhoudt *queer theory* zich tot deze erfenis van het privilege van de seksuele en democratische overschrijding?

De benaming *queer theory* speculeert op de gangbaarheid die *queer* heeft gekregen als politieke aanduiding van een seksuele (non-)identiteit die zichzelf - in de lijn van het *queer* activisme - aanduidt als radicaal, subversief en grensoverschrijdend. Ook in *queer theory* bevindt zich de topos van de grensoverschrijding die door het *queer* politiek activisme is terugbracht in de Amerikaanse homopolitiek. In *queer theory* krijgt de grensoverschrijding echter een verregaande - poststructuralistische - theoretische betekenis, die zij in het nieuwe politieke radicalisme niet bezit. In *queer theory* staat grensoverschrijding niet langer ten dienste van een anti-normale politieke identiteit. Het is een overschrijding die permanent is, die niet eindigt in een hervonden zelf, maar dient om te wijzen op het fictieve karakter van dat zelf. In *queer theory* heeft de grensoverschrijding een diametraal omgekeerde betekenis dan zij in de voorafgaande traditie van radicale seksuele politiek had. Ze voert niet langer naar het diepste zelf, maar legt daarentegen het illusoire karakter van het idee van een diepste zelf bloot.

Eve Kosofsky Sedgwick, één van de voornaamste *queer theorists*, gebruikt *queer* in de betekenis van 'across': "(...) across genders, across sexualities, across genres, across 'perversions.'" (21) *Queer* wordt daarmee het codewoord voor de veronderstelling dat benoemingen van seksuele en genderidentiteiten instabiel, tijdelijk en disciplinerend zijn en voortdurend worden overschreden. In deze zin is *queer theory* de voorlopig laatste episode van het 'constructivistische traject' in gender- en seksualiteitsstudies. Ook *queer theory* beschouwt seksuele en genderidentiteiten als sociaal geconstrueerd en gaat uit van het discursieve karakter van de sociale werkelijkheid. (22) Eén element uit het constructivistische traject neemt in *queer theory* echter een centrale plaats in en dat is het idee van de grensoverschrijding. Het gaat hier om het idee dat verlangens, constructies van de eigen seksuele identiteit en de benoeming daarvan zich altijd zullen onttrekken aan de bestaande benoemingen van verlangens en identiteiten. Deze bestaande benoemingen, die uitgaan van stabiele en coherente sekse- en seksuele identiteiten, worden volgens *queer theorists* voortdurend ondermijnd door de grenzeloze veelvormigheid van het verlangen.

Queer is in *queer theory* echter niet alleen het symbool van grensoverschrijding. Het is ook het symbool van ironische constructie, van de creatie van een benoemingspraktijk die zichzelf welbewust openstelt voor constante overschrijding van schijn-

baar gefixeerde betekenissen. *Queer* zou een term zijn met open grenzen die het toestaan dat de term voortdurend door nieuwe betekenissen wordt bezet. (23) Zijn wortels in de wereld van de marginale seksualiteit waarin niet-eenduidige gender- en seksuele identiteiten de ronde doen, zouden *queer* tot een geschikt uitgangspunt maken voor een identiteitenpolitiek die niet reïficerend of naturaliserend werkt.

Deze balans van overschrijding van bestaande constructies van identiteiten en ironische constructie van nieuwe identiteiten dient een serieus politiek doel. Het is de hoop van *queer theorists* dat zij met behulp van deze balans kunnen ontsnappen aan het dilemma van gelijkheid en verschil op een manier die het post-structuralisme heeft gesuggereerd. Het gaat hen er hierbij om de bestaande constructie van het seksuele verschil langs de as hetero-/homoseksualiteit te vermijden. Zij proberen te ontkomen aan een politieke stellingname ten gunste van seksuele diversiteit die de bestaande constructie van het seksuele verschil zou ondersteunen. Dat wil zeggen dat zij geen pleidooi willen houden voor het bestaansrecht van een homoseksualiteit, waarin homoseksualiteit 'gelijk' is aan heteroseksualiteit in de zin dat homoseksualiteit net als heteroseksualiteit een stabiele, welomlijnde seksuele identiteit zou zijn. Net als Joan Scott ontmaskeren *queer theorists* deze tegenstelling tussen gelijkheid en verschil als een machtsverhouding. Heteroseksualiteit zou bij deze voorstelling van zaken haar dominantie niet verliezen omdat zij het model van een stabiele seksuele identiteit blijft waar homoseksualiteit zich - tevergeefs - aan moet spiegelen. Toen zij de term *queer theory* muntte, noemde Teresa de Lauretis deze weigering van het dilemma van gelijkheid en verschil het uitgangspunt van *queer theory*. Dit uitgangspunt luidde "(...) dat homoseksualiteit niet langer beschouwd kan worden als eenvoudigweg marginaal in verhouding tot een dominante, stabiele vorm van seksualiteit (heteroseksualiteit) ten opzichte waarvan zij als analogie of homologie verschijnt." (24)

Evenals Joan Scott weigeren *queer theorists* de politieke keuze voor gelijkheid of verschil die voortvloeit uit hun tegenoverstelling. In plaats van te kiezen voor gelijkheid of verschil, wijzen zij op de onderlinge afhankelijkheid van deze twee. Een stabiele, eenduidige seksuele identiteit veronderstelt volgens hen het bestaan van haar tegendeel in een marginale, instabiele seksualiteit, die als inferieur verschijnt. Daarom kan de eenduidige seksuele identiteit - of die nu homo- of heteroseksueel is - voor *queer theorists* nooit het uitgangspunt of doel van een seksuele politiek van gelijkheid zijn. Zij willen daarentegen laten zien dat alle pogingen tot constructie van eenduidige seksuele identiteiten gedoemd zijn te worden overschreden door de veelvormigheid van het verlangen.

In de nadruk op het geconstrueerde en instabiele karakter van alle sekse- en seksuele identiteiten ligt het democratische aspect van *queer theory*. Door te benadrukken dat geen van deze identiteiten een essentie bezit die haar stabielere of coherenter maakt dan andere identiteiten, komen zij op gelijke voet te staan. De inzet van *queer theory* om alle sekse- en seksuele identiteiten te ontdoen van hun vermeende essentie resulteert daarmee in een relatie van *democratische nevenschikking* tussen uiteenlopende identiteiten. Deze democratische nevenschikking van identiteiten vloeit voort uit de epistemologische operatie waarin alle identiteiten een essentie wordt ontzegd. Door zowel homo- als heteroseksualiteit een onwankelbaar fundament te ontnemen en in de wereld van de precaire, talige representaties te plaatsen komen zij op eenzelfde nivo te verkeren. Zij kunnen zich

daar geen van alle voordoen als natuurlijker, stabiel of wenselijker dan de ander.

Ook het democratische karakter van een toekomstige seksuele politiek moet volgens *queer theorists* geworteld zijn in deze anti-essentialistische epistemologie. Alleen door benoemingen van seksuele identiteiten expliciet te presenteren als tijdelijke en precare benoemingen die niet naar een permanente essentie verwijzen, kan een seksuele politiek haar democratisch gehalte behouden. Deze benoemingen blijven zo namelijk open staan voor verandering en vervanging en kunnen telkens opnieuw worden aangevochten. (25) *Queer* als opvolger van het aloude *gay and lesbian* is bedoeld als een dergelijke benoeming die geen essentialistische connotaties met zich meedraagt en het toestaat permanent te worden herzien om zo uitsluiting en ongelijkheid te voorkomen.

Epistemologie en travestie

Het democratische karakter van *queer theory* staat in direct verband met zijn non-essentialistische epistemologie. Deze radicale non-essentialistische epistemologie resulteert immers in een radicale democratische nevenschikking van uiteenlopende identiteiten. Toch lijkt ook *queer theory* niet te ontkomen aan het privilege van de democratische grensoverschrijding. Ook in *queer theory* bevindt zich de spanning tussen de democratische inzet - nevenschikking van identiteiten - en het voorrecht van grensoverschrijding. In *queer theory* bestaat namelijk een bevoorrechte verhouding tussen haar non-essentialistische epistemologie en de seksualiteit van de marge en grensoverschrijding.

Wat ik wil suggereren is dat de *queer* wereld van de marginale seksualiteit in *queer theory* geprivilegieerd wordt doordat deze als paradigma - en niet bijvoorbeeld als metafoor - van een non-essentialistische epistemologie functioneert. De non-essentialistische epistemologie van *queer theory* is regelrecht geënt op *queer* verschijnselen als travestie, *camp* en *performance*. Zij zouden bij uitstek geschikt zijn om het non-essentialistische karakter van seksuele en genderidentiteiten bloot te leggen. De verwezenlijking van een democratische nevenschikking van *alle* identiteiten wordt daarmee afhankelijk van een epistemologisch inzicht dat door *bepaalde* marginale identiteiten paradigmatisch wordt belichaamd.

Menig *queer theorist* verwijst bij analyses van het geconstrueerde karakter van identiteiten naar het boek *Mother Camp: Female Impersonators in America* van de antropologe Esther Newton. (26) Newton benadrukt in haar boek dat travestie niet moet worden beschouwd als een copie of imitatie van een genderidentiteit die 'echt' is en als zodanig aan de copie of imitatie vooraf zou gaan. Zij presenteert travestie daarentegen als model van de wijze waarop alle genderidentiteiten tot stand komen. Ook 'correcte' genderidentiteiten worden aangenomen, zonder dat er een model van hen bestaat dat juist of natuurlijk is. In deze zin zijn alle genderidentiteiten travestie. In *queer theory* leeft deze gedachte voort. Gender- en seksuele identiteiten worden daar van hun vermeende essentie ontdaan door ze voor te stellen als imitaties waarvan geen origineel bestaat. Het idee van een origineel dat aan de imitatie zou voorafgaan, wordt volgens theoretica Judith Butler voortgebracht als effect van de imitatie zelf. Slechts door de voortdurende herhaling van de imitatie ontstaat het idee van een origineel; het origineel is nimmer gegeven. (27)

Het gaat er mij hier niet om deze gedachtengang op zich aan te vechten. Integendeel, Butlers analyse van seksuele en genderidentiteiten lijkt mij een briljante vernieuwing

van de bestaande theorie op dit vlak. Daarin wordt nog te vaak uitgegaan van sociale, geconstrueerde identiteiten die aan een voorafgaand zelf worden opgelegd. Het idee van een oorspronkelijk zelf blijft daardoor zelfs in verregaand constructivistisch werk onaangetaast. Butlers breuk met deze gedachtengang komt mij als bijzonder waardevol voor. Waar ik bezwaar tegen maak is de bevoorrechte positie die aan marginale identiteiten wordt toegekend in het formuleren van een breder, non-essentialistisch epistemologisch standpunt dat het mogelijk maakt te breken met het idee van een origineel zelf.

In de manier waarop *queer theorists* de categorieën travestie, *camp* en *performance* gebruiken, verwijzen zij enerzijds naar de dramatische en theatrale wereld van marginale seksualiteiten en genders. Deze wereld zou demonstreren dat alle genders en seksualiteiten kunstmatig zijn en niet met een origineel in verband staan. Tegelijkertijd verwijzen deze categorieën in *queer theory* naar de epistemologische notie van non-referentiële taalhandelingen. (28) Non-referentiële taalhandelingen zijn taalhandelingen die hun eigen object van referentie creëren. In tegenstelling tot het in een realistische epistemologie gangbare idee van weerspiegeling van objecten door taalhandelingen, behelst de notie van non-referentiële taalhandelingen het idee van creatie van objecten van referentie door de taalhandelingen zelf. In *queer theory* functioneren travestie, *camp* en *performance* als bevoorrecht middel van toegang tot dit idee van non-referentialiteit. Travestie is daar het toegangsbewijs tot de wereld van de non-referentialiteit geworden, omdat zij het idee belichaamt van imitaties zonder origineel, van imitaties die het origineel zelf in leven roepen. De epistemologie van non-referentialiteit ligt vervolgens ten grondslag aan de democratische nevenschikking van identiteiten, waarmee deze afhankelijk is geworden van het epistemologisch inzicht dat travestie, *camp* en *performance* belichamen.

Marginale, grensoverschrijdende seksualiteiten staan in *queer theory* in regelrecht verband met een anti-essentialistische epistemologie. Daartegenover staan de dominante, zichzelf als coherent en stabiel voorstellende seksuele identiteiten op eenzelfde manier in verband met een traditionele, realistische epistemologie. Eve Kosofsky Sedgwick heeft volgens velen het fundament van *queer theory* gelegd met haar verregaande veronderstelling over het belang van analyses van de totstandkoming van het onderscheid tussen reguliere, coherente hetero- en homoseksualiteit. Zij stelt dat

"(...) het inzicht in welhaast ieder aspect van de moderne westerse cultuur, niet alleen incompleet, maar in de kern ontoereikend is, wanneer het niet een kritische analyse omvat van moderne definities van homo/heteroseksualiteit (...)." (29)

Dergelijke analyses zouden moeten beginnen vanuit het standpunt van kritische *gay and antihomophobic theory*. Niet het geringste aspect van de Westerse cultuur dat volgens Kosofsky Sedgwick met behulp van *gay and antihomophobic theory* kan worden opgeklaard is de moderne epistemologie. Op Foucaultiaanse wijze brengt zij het proces van de totstandkoming van coherente seksuele identiteiten in verband met de moderne, realistische epistemologie. De linguïstische dynamiek rond *the closet* en *coming out* functioneert als geprivilegieerd heuristisch instrumentarium waarmee de werking van moderne waarheidsregimes in het algemeen kan worden doorgrond. (30)

De cirkel is hiermee rond. Grensoverschrijdende identiteiten zijn intiem verbonden met een grensoverschrijdende epistemologie; coherente, eenduidige identiteiten - homo- en heteroseksueel - zijn even nauw verknoopt met het waarheidsregime van de traditionele, realistische epistemologie.

Radicale democratie

Wat betekent het voortleven van het privilege van de democratische grensoverschrijding in *queer theory* nu voor de mogelijkheid een seksuele politiek te formuleren die zowel democratisch als radicaal is? Betekent het voortbestaan van het voorrecht van de grensoverschrijding dat een radicale democratische politiek zich moet neerleggen bij deze spanning? En wanneer we een dergelijke acceptatie van de hand wijzen, is het enige alternatief voor een radicale democratische politiek dan een liberale democratische politiek? Het lijkt mij dat de poststructuralistische bijdrage aan het debat over gelijkheid en verschil nog voldoende geldigheid bezit om deze keuze te blijven weigeren. De discussie zou echter op een aantal punten een andere wending moeten krijgen om de poststructuralistische interventie haar vitaliteit te doen behouden. Ik zou daartoe bij de huidige stand van zaken niet willen pleiten voor verdere grensoverschrijdingen, maar voor twee omkeringen.

Ten eerste zou het poststructuralistische gedachtegoed moeten worden omgekeerd wat betreft de opponent waartegen het wordt ingezet. Het poststructuralisme is tot nu toe vooral gebruikt om de notie te bekritisieren van eenduidige, coherente identiteiten en de veronderstelling van een essentie die aan deze identiteiten te ontdekken zou zijn. Daartegenover is een opvatting van identiteit geplaatst als een precair product van een veelvoud van identificaties en invoegingen in uiteenlopende vertogen. Tegenover de eenduidigheid van één vaststaande identiteit kwam het pluralisme van het voortdurende proces van haar constructie te staan. Het lijkt mij dat dit pluralisme bewaard moet blijven in de verdere theorievorming waarin de *deconstructie* van identiteiten een rol speelt.

Ik bedoel hiermee dat niet één categorie van identiteiten als paradigmatisch instrument moet worden opgevat om deze deconstructies te voltrekken. Eerder zou het *veelvoud* aan identificaties en invoegingen in vertogen die een rol spelen bij hun constructie, ook aanwezig moeten zijn bij de deconstructie van identiteiten. Een mogelijkheid hiertoe is het opvatten van alle mogelijk denkbare constructies van identiteiten in elkaars termen. Om de meest befaamde categorieën te noemen zou dat neerkomen op het denken van seksualiteit-als-sekse-als-etniciteit-als-klasse-als-seksualiteit-etcetera. (31) Wanneer identiteiten op deze wijze worden geconceptualiseerd is de democratische nevenschikking het uitgangspunt, en niet het eindpunt van de redenering. Het uitgangspunt van democratische nevenschikking luidt dan, dat alle categorieën van identiteiten zonder uitzondering de voorlopige neerslag zijn van voortdurende historische en sociale processen van identiteitsconstructie. Alle vormen van identiteit kunnen daarom ertoe dienen om het non-essentialistische karakter van andere identiteiten duidelijk te maken. De opponent die het poststructuralisme bij tijd en wijle zou moeten kiezen is daarmee een bepaalde variant van de non-essentialistische beschouwing van identiteiten, waarin de ene identiteit verschijnt als in een vanzelfsprekender relatie tot een non-essentialistische optiek dan een andere identiteit. De democratische neven-

schikking van identiteiten, en van de identiteitenpolitieken die aan hen verbonden zijn, wordt immers niet alleen bedreigd door de voorstelling van één identiteit als wezenlijker dan andere identiteiten. (32) Ook een omgekeerde voorstelling van zaken, waarin één identiteit als vanzelfsprekend non-essentialistischer dan de rest zou zijn, doet dat.

Het denken van identiteiten in elkaars termen kan worden opgevat als een uitwerking van het democratische imperatief om in politieke oordeelsvorming uiteenlopende perspectieven te laten meewegen, een imperatief dat zowel voor overheersende als voor minderheidsgroepen geldt. (33) Dit imperatief veronderstelt de 'onderhandelbaarheid' van het eigen standpunt, de eigen belangen en de eigen politieke identiteit. Het veronderstelt dat de totale politieke stellingname wordt gezien als veranderlijk en niet op enigerlei wijze vast of gegeven. En bovenal veronderstelt het dat deze houding ten opzichte van de eigen politieke positie en identiteit voor *iedereen* geldt. Wanneer het denken van identiteiten in elkaars termen als uitwerking van een democratisch imperatief wordt opgevat, gaat de discussie eerder over democratische politiek dan over epistemologie. Hiermee komen we aan bij de tweede omkering die ik zou willen bepleiten. Deze heeft betrekking op de verhouding tussen epistemologie en democratie.

De tweede omkering die mij van belang lijkt om een radicale democratische politiek te kunnen denken is een omkering van de verhouding tussen een non-essentialistische epistemologie en democratie. Nu verschijnt een non-essentialistische epistemologie - bijvoorbeeld in *queer theory* - als een voorwaarde voor verdere democratisering van de samenleving. Het is echter ook mogelijk een non-essentialistische epistemologie te beschouwen als het gevolg van de komst van de democratie. De politiek filosoof Claude Lefort heeft bijvoorbeeld gesteld dat de democratische revoluties niet slechts nieuwe politieke stelsels in de wereld brachten, maar tevens een tijdperk van radicale contingentie inluiden. Met het verdwijnen van de macht van de vorst wiens positie aan een transcendente autoriteit was verbonden, verdween volgens Lefort iedere mogelijkheid tot definitieve legitimatie. Niet alleen in de politiek, maar ook in het recht en de wetenschap zou de democratische revolutie tot onzekerheid leiden, omdat het onder democratische verhoudingen niet langer mogelijk is de sociale werkelijkheid vanuit een enkel of universeel standpunt te beschrijven. (34)

Wanneer we een dergelijke redenering volgen, ligt het zwaartepunt van een democratische politiek niet langer bij de epistemologie, maar bij de politiek zelf. Dat wil zeggen dat het democratische gehalte van politieke oordelen niet langer wordt getoetst aan externe, epistemologische criteria, maar wordt afgemeten aan de mate waarin deze politieke oordelen ook werkelijk politiek zijn. 'Politiek' staat in deze redenering dan voor het domein van het contingente, onbepaalde en onzekere dat door de democratische revoluties in het leven is geroepen. Politieke oordelen zijn democratisch wanneer zij zich niet aan dit domein van de contingentie trachten te onttrekken door zich te beroepen op een onwankelbaar epistemologisch fundament. (35) De opponent van een democratische politiek is hier wederom een vorm van essentialisme, dat in deze discussies wordt aangeduid als *foundationalism*: de wil om politieke oordelen te funderen in eenduidige epistemologische of empirische criteria. Deze kritiek kan echter ook naar de andere zijde worden gekeerd. Ook een stellingname die zich op een geprivilegieerd non-essentialistisch of *anti-foundationalist* standpunt stelt, onttrekt zich aan de poli-

tiek door zich primair in een epistemologisch oordeel te grondvesten.

Wat is hiermee het antwoord op de vraag hoe een radicaal-democratische seksuele politiek haar radicaliteit kan bewaren zonder haar democratische karakter te verliezen? Hoe kan een seksuele politiek radicaal en democratisch zijn, dat wil zeggen, niet vervallen in het privilege van de democratische grensoverschrijding? Het lijkt mij dat een begin van een antwoord moet zijn dat een radicale democratische politiek haar democratische premissen in hun radicaliteit serieus moet nemen. Een radicale democratische politiek moet zich openstellen voor de verreikende consequenties van haar eigen democratische uitgangspunten. Met betrekking tot haar identiteitenpolitiek zou dat betekenen dat een democratische nevenschikking van identiteiten voortvloeit uit het democratisch imperatief om vanuit een pluralistisch perspectief tot politieke oordeelsvorming te komen. Identiteiten zouden daarom in elkaars termen moeten worden gedacht zonder aan een van hen een epistemologisch privilege toe te kennen. Deze nevenschikking van identiteiten moet primair politiek en niet epistemologisch worden gedacht. Een identiteitenpolitiek van democratische nevenschikking is dan onderdeel van een contingent proces van politieke oordeelsvorming. Een proces waarvan de contingentie in het leven is geopend door de ontwikkeling van de democratie zelf.

Noten

- * Met dank aan de redactie van *Krisis*, in het bijzonder Jan Willem Duyvendak en Ido de Haan, aan Irene Meijer en aan Henny Brandhorst/Homodok Amsterdam.
- 1 M. Foucault, *Histoire de la sexualité, I: la volonté de savoir*. Gallimard, Paris 1976. J. Weeks, *Sexuality and its Discontents. Meanings, Myths & Modern Sexualities*. Routledge & Kegan Paul, London 1985.
 - 2 W. Reich, *Dialektisches Materialismus und Psychoanalyse*. Verlag für Sexualpolitik, Kopenhagen 1934. Idem, *Die Sexualität im Kulturkampf: zur sozialistischen Umstrukturierung des Menschen*. Sexpol-Verlag, Kopenhagen 1936.
 - 3 Ik denk hier bijvoorbeeld aan de rol van pornografie in de de anti-aristocratische kritiek uit het Franse *ancien régime* en de pornografische constructie van een atomistisch, egalitair mensbeeld waarin individuen als atomen door een zelfde seksuele kracht worden voortbewogen. Zie: Hunt, L. A. (ed.), *The Invention of Pornography. Obscenity and the Origins of Modernity 1500-1800*. Zone Books, New York 1993.
 - 4 S. Barrows, *Distorting Mirrors. Visions of the Crowd in Late Nineteenth-Century France*. Yale University Press, New Haven and London 1981, Ch. 2.
 - 5 E. Carpenter, *Towards Democracy*. (Complete Edition in Four Parts with a Foreword by Gilbert Beith) GMP Publishers, London 1985, p. 15.
 - 6 C. Tsuzuki, *Edward Carpenter 1844-1929. Prophet of Human Fellowship*. Cambridge University Press, Cambridge 1980, p. 46.
 - 7 E. Carpenter, *Towards Democracy*, a.w., p. 33.
 - 8 S. Rowbotham and J. Weeks, *Socialism and the New Life: The Personal and Sexual Politics of Edward Carpenter and Havelock Ellis*. Pluto Press, London 1977, p. 100.
 - 9 Tsuzuki, a.w., pp. 38-48.
 - 10 Zie voor de - vermaarde - beschrijving van Forsters bezoek aan Carpenter en Merill de 'Terminal Note' bij *Maurice*: E.M. Forster, *Maurice*. Penguin Books, London 1987, pp. 217-222.
 - 11 Idem, p. 221.
 - 12 E.M. Forster, *Two Cheers for Democracy*. Edward Arnold, London 1972, pp. 66-67.
 - 13 Met de verandering van de verhouding van homoseksualiteit tot de democratie wijzigt zich ook de *inhoud* van dit ideaal; ik concentreer mij hier echter hoofdzakelijk op de *verhouding* tussen homoseksualiteit en democratie.
 - 14 D. Altman, *Homosexual Oppression and Liberation*. Avon, New York 1971. G. Hoquenghem, *Homosexual Desire* (trans. Daniella Dangoor). Allison and Busby, London 1978.
 - 15 Ik plagieer hier schamteloos Myriam Everards typering van de 'overspannen' relatie tussen het feminisme en het lesbische in het lesbisch feminisme: "Zo kan er gepleit worden voor een samen-

- vloeien van feministische en lesbische geschiedenis via de volgende vrije associatie: feministische geschiedenis is geschiedenis van vrouwen in verzet is verzet tegen het patriërchaat is verzet tegen gedwongen heteroseksualiteit is leven onafhankelijk van mannen is zonder mannen is met vrouwen is lesbisch. Een associatieketen die zich ook van achteren naar voren laat lezen." (M. Everard: 'Vier feministen en het Nederlandsch Wetenschappelijk Humanitair Komitee. De historische verhouding tussen de Nederlandsche vrouwenbeweging en het lesbische' in: S. Sevenhuijsen e.a. (red.), *Socialisties-Feministische teksten 8*, Feministische Uitgeverij Sara, Amsterdam 1984, p. 149.)
- 16 S.L. Hoagland/J. Penelope (eds.), *For Lesbians Only. A Separatist Anthology*. Onlywomen, London 1988. Voor analyses van de opkomst en teloorgang van het separatistisch ideaal: I.C. Meijer, 'Echte Vrouwen en Supervrouwen. Feminisme en homoseksualiteit 1972-1975' in: *Te Elfder Ure 39. Dilemma's van het feminisme*. 29 (1986) 1, pp. 58-77. A. Stein, 'Sisters and Queers. The Decentering of Lesbian Feminism' in: *Socialist Review* 22 (1992) 1, pp. 33-55.
 - 17 J.W. Scott, 'Deconstructing equality-versus-difference: or, the uses of poststructuralist theory for feminism' in: *Feminist Studies* 14 (1988) 1, p. 44.
 - 18 Uitgebreider over dit punt: S. Dudink: 'Jodie Foster en/als John Travolta. Identiteitspolitiek en *queer theory*' in: J.W. Duyvendak (red.), *De verzuiling van de homobeweging*. Sua, Amsterdam 1994, pp. 141-155.
 - 19 L. Berlant/E. Freeman, 'Queer Nationality' in: M. Warner, *Fear of a Queer Planet? Queer Politics and Social Theory*. University of Minnesota Press, Minneapolis/London 1993, p. 193-229. Berlant en Freeman beschrijven het resultaat van deze acties als volgt: "Het riep gène op - het soort gène waar liberalen last van hebben wanneer de ruimte die is gereserveerd voor tolerantie de grenzen 'waar we het allemaal over eens zijn' overschrijdt." (p. 207).
 - 20 S. Seidman, 'Identity and Politics in a "Postmodern" Gay Culture: Some Historical and Conceptual Notes' in: M. Warner, *Fear of a Queer Planet?* a.w., pp. 105-143.
 - 21 E. Kosofsky Sedgwick, 'Foreword: T Times' in: *Tendencies*. London, Routledge 1994, p. xii.
 - 22 "Dus wat is na zo'n twintig jaar feministische theorievorming nu het grote Verschil? Eigenlijk is dat een non-vraag omdat het hele project *altijd* draait om het gevoel uit te komen bij de overtuiging dat representaties onwettelijk (en alles bepalend) zijn." (L. Sage, 'The women's camp' in: *Times Literary Supplement*, july 15 1994.)
 - 23 M. Morrison, 'Laughing with Queers in My Eyes: Proposing "Queer Rhetoric(s)" and Introducing a Queer Issue' in: *Pre/Text. A Journal of Rhetorical Theory*, 13 (1992) 3-4, p. 14.
 - 24 T. de Lauretis, 'Queer Theory: Lesbian and Gay Sexualities. An Introduction' in: *differences: A Journal of Feminist Cultural Studies* 3 (1991) 3, p. iii.
 - 25 J. Butler, 'Imitation and Gender Insubordination' in: D. Fuss, *inside/out. Lesbian Theories, Gay Theories*. Routledge, London 1993, p. 19. Butler verwijst hier naar het werk van Chantal Mouffe en Ernesto Laclau (E. Laclau and C. Mouffe, *Hegemony and Socialist Strategy. Towards a Radical Democratic Politics*. Verso, London 1985.)
 - 26 E. Newton, *Mother Camp: Female Impersonators in America*. Chicago University Press, Chicago 1972.
 - 27 J. Butler, 'Imitation and Gender Insubordination' a.w., p. 21.
 - 28 J. Butler, 'Performative Acts and Gender Constitution: An Essay in Phenomenology and Feminist Theory' in: S. Case (ed.), *Performing Feminisms: Feminist Theory and Theatre*. Johns Hopkins University Press, Baltimore 1990, p. 272-3. E. Kosofsky Sedgwick, 'Queer Performativity. Henry James's The Art of the Novel' in: *GLQ. A Journal of Lesbian and Gay Studies*. 1 (1993) 1, p. 2
 - 29 E. Kosofsky Sedgwick, *Epistemology of the Closet*. University of California Press, Berkeley/Los Angeles 1990, p. 1. Verg. M. Warner, 'Introduction' in: M. Warner, *Fear of a Queer Planet?* a.w., p. vii-xxxi.
 - 30 E. Kosofsky Sedgwick, *Epistemology of the Closet* a.w., p. 3. idem: 'Privilege of Unknowing: Diderot's *The Nun*' in: *Tendencies* a.w., pp. 23-51.
 - 31 Ik ontleen deze gedachte aan: M. Aerts en S. Saharso, 'Sekse als etniciteit. Een beschouwing over collectieve identiteit en sociale ongelijkheid' in: *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* 15 (1994) 57, pp. 11-26. Wellicht lijkt het alsof in dit artikel etniciteit op eenzelfde wijze functioneert als travestie in *queer theory*, dat wil zeggen als paradigma van een non-essentialistische opvatting van identiteiten. Het laat zich echter ook, en mijns inziens beter, lezen als een pleidooi voor het beschouwen van uiteenlopende identiteiten in *elkaars* termen. Deze leeswijze van het artikel werd mij gesuggereerd door een bespreking ervan tijdens een openbare bijeenkomst van het gezelschap 'Heden Verleden Vrouwen'.
 - 32 C. Mouffe, *The Return of the Political*. Verso, London/New York 1993, p. 77.
 - 33 A. Phillips, *Democracy and Difference* Polity Press, Oxford 1993, p. 160.
 - 34 C. Lefort, *Democracy and Political Theory*. Oxford University Press, Oxford 1988.
 - 35 B. Barber, *The Conquest of Politics. Liberal Philosophy in Democratic Times*. Princeton University Press, Princeton, New Jersey 1988, hoofdstuk 1.